

<http://dx.doi.org/10.26450/jshsr.2259>

Doç. Dr. Mansur KOÇINKAĞ

Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Hukuku Anabilim Dalı, Çanakkale / TÜRKİYE

Citation: Koçinkağ, M. (2020). Erken dönem fıkıh düşüncesinde hukuk dilinin gelişimine dair bir inceleme. *Journal of Social and Humanities Sciences Research*, 7(63), 3704-3715.

ERKEN DÖNEM FIKIH DÜŞÜNÇESİNDE HUKUK DİLİNİN GELİŞİMİNE DAİR BİR İNCELEME¹

ÖZET

Bu çalışmada, Hz. Peygamber'in vefatından hicrî üçüncü asrın sonlarına kadar geçen dönemde İslam hukuk dilinin gelişimine dair Ehl-i re'y ve Ehl-i hadis ekolleri bağlamında bazı tespitlerde bulunulacaktır. Dolayısıyla Hz. Peygamber'den aktarılan bilgilerle başlayan bu sürecin hangi dönemden itibaren ve kimler tarafından hukuk diline evrildiğine ve minha sürecinin olumsuz anlamda hukuk dilinin gelişimine engel olup olmadığına dair ulaştığımız bazı neticelere yer verilecektir.

Anahtar Kelimeler: İslam Hukuku, Re'y, Hadis, Erken Dönem, Hukuk Dili

A STUDY ON THE DEVELOPMENT OF LEGAL LANGUAGE IN EARLY FIQH THOUGHT

ABSTRACT

In this study, some determinations will be made regarding the development of Islamic legal language in the period between the death of the Prophet and the end of the third century AH in the context of Ahl al-ra'y and Ahl al-hadith schools. Therefore, we will mention that from which period and by whom this process, which started with the information narrated from the Prophet, has evolved into legal language and also mention some conclusions we have reached about whether the minha process negatively impeded the development of legal language or not.

Keywords: Islamic Law, Ra'y, Hadith, Early Period, Legal Language

GİRİŞ

Sahâbe ve tâbiîn nesli, fıkıh ilmi başta olmak üzere temel İslam bilimlerin gelişiminde belirleyici bir rol üstlenmiş olsalar da mezkûr dönemde fıkıh, hadis, tarih ve tefsir gibi ilimler birbirinden ayrılmış müstakil disiplinlere dönüşmemişlerdi. Fakat etbâ-i tâbiîn dönemiyle beraber bunların birbirinden ayrılıp müstakil disiplinlere dönüşmeye başladığı görülür (Zehebî: 2003, 3: 776). Zira ilk aşamada İslam tarihi, tefsir ve fıkıh gibi İslamî ilimlerin genel itibariyle rivâyet merkezli olduğu ve rivâyetlerin zımında ele alındığı söylenebilir. Çünkü bu dönemde hadis ve ilim kavramı neredeyse eşanlamlı şekilde kullanılmıştır (Kutluer: 2000: 111; Bedir: 2004, 73). Bunun bir sonucu olarak fıkıh ilmi de pratik hayatta uygulanagelmekle beraber birinci aşamada ahkâma dair hadîslerin zımında, Hz. Peygamber'in ve sahâbenin uygulamaları çerçevesinde işlenmiştir. Fakat zamanla fıkıh/hukuk dilinin gelişmeye başladığı ve bu bağlamda farklı yöntemlerin ve yazım üslupların ortaya çıktığı anlaşılmaktadır.

1. HADİS ESERLERİ, FIKIH ESERLERİNDEN ÖNCE Mİ YAZILMIŞTIR?

M. Hamidullah, yaygın kanaate göre önce hadîs eserlerinin, sonra fıkıh edebiyatının ortaya çıktığını belirttikten sonra kendi kanaatine göre önce fıkıh eserlerinin, akabinde buna tepki olarak hukukla ilgili hadîslerin bir araya getirildiğini iddia eder (Hamidullah: 2004a, 26). Ancak bazı hadîslerin Hz. Peygamber döneminden itibaren kayda geçirilmesi, sahâbeye nisbet edilen bazı sahîfelerin günümüze ulaşması ve hicrî ikinci asrın ilk yarısında kaleme alınan ve günümüze ulaşmayan bazı eserlerin içeriğine

¹ Bu çalışma, *Erken Dönem İslam Hukuk Düşüncesinde Re'y ve Hadis* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2018) adlı eserde ele alınan bir konunun geliştirilmiş halidir.

dair bilgi notları bu iddiaya ihtiyatla yaklaşmamıza neden olmakla beraber sahâbe döneminden itibaren bazı fıkıh metinlerinin de kaleme alındığı söylenebilir. Özellikle Zeyd b. Sâbit'e nisbet edilen ve Ebu'z-Zinâd tarafından şerh edilen *Risâletü'l-Ferâiz*'de hiçbir hadisin olmaması dolayısıyla fıkıh ve hadîs metinlerinin aynı dönemde ortaya çıkmış olması daha makul gözükmektedir.

Yukarıda kısaca temas etmeye çalıştığımız soruya sağlıklı cevap verebilmemiz için öncelikle fıkıh ve hadîs eserlerinden ne kastettiğimizi ortaya koymamız gerekir. Zira *Muvatta* ve *Mecmû* gibi fikhî konuların rivâyetlerle el alındığı bazı eserler söz konusudur. Dolayısıyla bu tür eserlerin, içerik olarak fıkıh eseri kategorisinde yer alması mümkün olduğu gibi konuların ele alınış biçiminden hareketle hadîs eseri olarak da kabul edilmeleri mümkündür. Pek çok araştırmacının, konuyu sağlam zeminde tartışmamasın nedeni de görebildiğimiz kadarıyla bu hususu netleştirmemiş olmalarıdır.

Bize göre müellife ait ifadelerle konuların ele alındığı, yani dinî bilginin insan eliyle bir daha formüle edildiği hüküm içerikli eserler “re’y merkezli”, baskın şekilde hadîslerin ve âsârın aktarımıyla fikhî konuların ele alındığı eserler ise “hadîs merkezli” olarak kabul edilmelidir. Dolayısıyla *Mecmû*, *Muvatta* ve *Menâsik* gibi eserler, rivâyet/hadîs merkezli iken Kûfeliler tarafından kaleme alınan eserler ise re’y merkezlidir. Nitekim geleneğe uygun olduğundan muhafazakâr muhaddisler tarafından ikinci yöntem benimsenmiş iken Kûfelilerin öncülük ettiği fakihler tarafından ise birinci yöntem takip edilmiştir. Dolayısıyla çalışmamız boyunca baskın şekilde müellife ait ifadelerle fikhî konuların ele alındığı literatüre “re’y merkezli” ve baskın şekilde hadîslerin ve âsârın aktarımıyla fikhî konuların ele alındığı literatüre ise “hadîs/rivâyet merkezli” ifadesi kullanılacaktır.

2. SAHÂBE DÖNEMİNDE KALEME ALINDIĞI BELİRTİLEN FIKIH İÇERİKLİ BAZI ESERLER

İstisnalar bir yana ilmi gelenek yaygın olarak sözlü ve pratik şekilde tezâhür etmiş ve bu durum hicrî ikinci asrın ortalarına yakın bir zamana kadar devam etmiştir. Nitekim Kâtip Çelebî (ö. 1067/1657), İslamî ilimlere dair ilk eserlerin hicrî ikinci asrın ortalarına, özellikle Halife Mansur (ö. 158/775) dönemine denk geldiğini ve ilgili eserlerin Kur’ân ve sünnet merkezli olduğunu belirtir (Kâtip Çelebî: 1941, 1: 34). Zehebî (ö. 748/1348) de İslam toplumunda tezâhür eden eser telifi meselesini hicrî 143 yılı olayları içinde zikreder (Zehebî: 2003, 3: 776). Fakat günümüze ulaşmamış olsa da sahâbe ve tâbiîn döneminde kaleme alınan ahkâma dair bazı risâlelerin, sahîfelerin veya mektupların olduğu görülür. Nitekim Hz. Peygamber’in yazdırdığı ve Ömer b. Abdülaziz’in istinsah ettirdiği *Kitâbü's-Sadakât* adında² bir eserden bahsedilmekte ve söz konusu eserin, hayvanların, paranın ve ekinin zekâtına, ayrıca diyet gibi bazı hususlara dair nebevî açıklamalar içerdiği ifade edilmektedir.³ Hz. Peygamber’in, zekât memurlarına verdiği bu vesika, özellikle Amr b. Hazm kanalıyla veya ona nisbet edilerek klasik eserler içinde aktarılagelmiştir. İbn Abdilber (ö. 463/1071), sünen, ferâiz ve diyetle ilgili olan bu vesikanın neredeyse tevâtüren sabit olduğunu ve çok meşhur olduğundan isnadlarını zikretmeye gerek duymadığını belirtir (İbn Abdilber: 1967, 17: 396). Bu metin orijinal şekilde bize ulaşmamış olsa da üslubunun hadîs-isnad formatında olmadığı, doğrudan meselelerin ele alındığı bir metin hüviyetinde olduğu tahmin edilmektedir.

Elimize ulaşan ilk metinler çerçevesinde söz konusu risâle incelendiğinde, Mâlik’in (ö. 179/795) abdestsiz Kur’ân’a dokunulmayacağına dair bu vesikaya atıfta bulunduğu (Mâlik: “Kur’ân”, 1), Ebû Yusuf’un (ö. 182/798) söz konusu vesikaya *Harâc* adlı eserinde yer verdiği (Ebû Yusuf: t.y., 89), Şeybânî’nin, (ö. 189/805) diyetle ilgili bir hususta esere atıfta bulunduğu (Şeybânî: 1983, 4: 360), Şâfiî’nin (ö. 204/820) diyet, zekât ve umreyle ilgili bazı hususlarda söz konusu risaleye atıfta bulunduğu (Şâfiî: 2001, 3: 329-330, 7: 258, 9: 145), Sahnûn’un (ö. 240/854) ise hayvanların ve ekinlerin zekâtı bağlamında ilgili risaleden alıntılar yaptığı görülür (Sahnûn: 1994, 1: 353, 355, 357, 372, 384).

Hz. Peygamber’e nisbet edilen sahîfenin haricinde Hz. Ömer’e nisbet edilen bir kitap/sahîfenin olduğu ve ilgili vesikanın hicrî ikinci asırda elden ele dolaştığı belirtilmekte ve Mâlik’in söz konusu eseri

² Bu eser, bazı yerlerde “kitâbü's-sadaka”, bazı kaynaklarda çoğul şekilde kitâbü's-sadakât şeklinde yer alır.

³ Ömer b. Abdülaziz döneminde, Hz. Peygamber’e nisbet edilen nüsha Amr b. Hazm’in ailesinin, Hz. Ömer’e nisbet edilen ise onun ailesinin yanında bulunmuştur. Ömer b. Abdülaziz, her iki vesikayı dikkate alarak bir rapor hazırlamıştır. Mâlik’in, İbn Zencûye’nin ve Tahâvî’nin ilgili mektubun büyük bir kısmına yer verdiği ve ilgili vesikanın büyük bir kısmının zekâtla ilgili olduğu görülmektedir (Mâlik: “Zekât”, 23; İbn Zencûye: 1986, 2: 798-809; Tahâvî: 1994, 2: 34), “Diyet” ile ilgili bölümün bir kısmının ise Mâlik’in *Muvatta*’nda ve Nesâî’nin *Sünen* adlı eserinde olduğu tespit edilmiştir (*Muvatta*: “Ukûl”, 1; Nesâî: “Kesâme”, 47).

gördüğü ve “fevecedtu fihi...” diyerek ilgili vesikadan alıntılar yaptığı müşahede edilmektedir (Mâlik: “Zekât”, 23, 24). Şâfiî'nin de aynı vesikayı İbn Ömer'den naklederek aktardığı ve sonunda “hâzihi nüshatü kitâbi Ömer b. Hattab” dediği ve bir yerde söz konusu vesikadan bahsederken Hz. Peygamber'e nisbet ettiği görülür (Şâfiî: 2001, 3: 10-13). Bazı rivâyetlerde Hz. Ömer'e nisbet edilen sahîfenin, Hz. Peygamber'in vesikası gibi olduğu açıkça ifade edilir (İbn Zencûye: 1986, 2: 798; Tahâvî: 1994, 4: 373). İbn Ömer de bir rivâyette *Kitâbü's-sadakât* adlı risalenin Hz. Peygamber tarafından yazdırıldığını, Hz. Peygamber'in vefat etmesiyle beraber Hz. Ebû Bekr'in söz konusu vesikayla amel ettiğini, onun vefat etmesiyle beraber Hz. Ömer'in ilgili belge doğrultusunda uygulamalarda bulunduğunu belirtir ve rivâyetin devamında ilgili belgeden zekâtla ilgili alıntılar yaptığı görülür (Ebû Yusuf: t.y.: 76; Tirmizî: “Zekât”, 4). Zührî'den aktarılan bir rivâyette de Hz. Peygamber'in *Sadakât* adındaki risalesinin Hz. Ömer'in ailesinin yanında olduğu ve ilgili risaleyi Hz. Ömer'in torunu Salim'in kendisine okuduğu belirtilir (Dârimî: 1939, 131). Ayrıca Hz. Ali'ye ahkâma dair bir sahîfenin nisbet edildiği, söz konusu sahîfeyi kılıcının kabzasında bulundurduğu, muhtevasının da Hz. Peygamber'in zekâtla ve diyetle ilgili vasiyeti olduğu torunu tarafından aktarılır (Dârimî: 1939, 131; Sezgin: 1991, I/3, 4-5; Hamidullah: 2004b, 57; Rifat Fevzî: 1986).

Bütün bu bilgilerden hareketle Hz. Peygamber'e, Hz. Ebû Bekr'e ve Hz. Ömer'e nisbet edilen *Kitâbü's-Sadakât*'ın aynı veya yakın metinler olduğu söylenebilir. Zira Şâfiî'nin *Ümm* adlı eserinde Hz. Peygamber'den ve Hz. Ömer'den aktarılan her iki vesikadan alıntılar yaptığı ve her iki vesikanın içerik açısından yakın olduğu görülür (Şâfiî: 2001, 3: 10-13). Hadîsin kitâbet tarihini konu edinen en eski müelliflerden biri olan Dârimî (ö. 280/894) de onları Hz. Peygamber'den nakledilen eserler olarak ele alır (Dârimî: 1939, 131).

Bu vesikaların haricinde Zeyd b. Sâbit'e, *Ferâiz* adında bir risale nisbet edilmekte ve bu eserden tâbiîn ve etbâ-i tâbiîn'in yaygın şekilde istifade ettiği ve çok erken bir dönemde Abdullah b. Zekvân Ebû'z-Zinâd (ö. 130/748) tarafından şerh edildiği belirtilmektedir (Sa'îd: 1982, 1: 45-53; İbn Hayr el-İşbilî: 1998, 230). Sa'îd b. Mansûr (ö. 227/842) ve Beyhakî gibi bazı âlimlerin, İbn Zekvân'a atıfta bulunarak ilgili risalenin tamamına *Sünen* adlı eserlerinde yer verdikleri tespit edilmiştir (Sa'îd: 1982, 1: 45-53; Koçinkağ: 2018b). Ek olarak Zeyd b. Sâbit'in *Kitâbu'd-Diyât* adında bir eseri daha olduğu ve bilmediğimiz bir nedenden dolayı Ömer b. Abdülaziz (ö. 101/720) tarafından yakıtıldığı tarih eserlerinde aktarılmıştır (Ahmed: 2001, 2: 114; Sezgin: 1991, I/3, 7). Ayrıca Abdullah b. Amr'a da bir sahîfenin nisbet edildiği ve ilgili sahîfenin “Kadâ Resûlullâh fî kezâ ve kâle Resûlullâh fî kezâ” şeklinde olduğu ve tereddüt ettiği hususlarda ilgili sahîfeyi sandığından çıkarıp incelediği belirtilir (Ahmed: 2000, 1: 129; Sezgin: 1991, I/3, 6; Hamidullah: 2004b, 47). Yukarıda bahsi geçen yazılı belgelerin haricinde de bazı sahîfelerden ve eserlerden bahsedilir, fakat fazla yer tutmaması için bu kadarıyla yetinmek durumundayız (Hamidullah: 2004b, 44 vd.; A'zamî: 1993, 29-161).

Hâsılı sahâbe döneminde fıkıhla ilgili yazıya dökülen sahîfelerin içerikleri incelendiğinde genelde zekât, diyet ve ferâize dair bilgiler ihtiva ettikleri görülmekte⁴ ve söz konusu risâlelerin/sahîfelerin hicrî ikinci asrın sonlarına kadar elden ele dolaşan kısa metinler olduğu anlaşılmaktadır. Zira Mâlik, Hz. Ömer'in sahîfesini gördüğünü ifade etmekte ve bu sahîfeden alıntılar yapmakta (Mâlik: “Zekât”, 23), ayrıca Zeyd b. Sâbit'in *Ferâiz* adındaki risalesinin, Şâfiî ve Mâlik'in kaynakları arasında olduğu belirtilmektedir (Sezgin: 1991, I/3, 6). Nitekim Müzenî (ö. 264/878), *Muhtasar*'ında ferâiz hususunda Şâfiî'nin, Zeyd b. Sâbit'in mezhebine uyduğunu (Müzenî: 1998, 186), Cüveynî (ö. 478/1085) ise Şâfiî'nin, Zeyd b. Sâbit'in ferâiz hakkındaki görüşlerini olduğu gibi mezhebine aldığını ve bundan dolayı ferâiz bölümünü tasnif etmeye gerek duymadığını, Müzenî'nin ise Zeyd b. Sâbit'in görüşlerinden hareketle ilgili bölümü oluşturduğunu ifade etmiştir (Cüveynî: 2007, 9: 9). Ayrıca sahâbeden İbn Abbâs'ın fetvalarının yirmi cilt olduğu, tâbiînden Zührî'nin (ö. 124/741) fıkıh bâblarına göre tertip edilmiş fetvalarının üç cilt

⁴ Fıkıh usulüne dair vesikalar da söz konusudur, nitekim Hz. Ömer'in, Ebû Musa el-Eşarî'ye gönderdiği mektup bu alandaki en meşhur vesikalardan biridir. Schacht, Hz. Ömer'in kadınlara gönderdiği belirtilen vesikaların hicrî üçüncü asrın ürünü olduğunu iddia etmekteyse de (Schacht: 1986, 27) bu iddianın gerçeği yansıtmadığı belirtilmiştir. Söz konusu mektubun isnâd ve metin analizi için bkz. Özen: 1995, 162 vd. Abdüsselam Arı ise Hz. Ömer'in bu mektubunu yargılama hukuku açısından incelemiştir (Arı: 2003).

tuttuğu, Hasan el-Basrî'nin (ö. 110/728) fetvalarının ise yedi cilt olduğu iddia edilse de (Sezgin: 1991, I/3, 4-8) söz konusu kitapların sonradan derlendiği belirtilmektedir.⁵

Bütün bu bilgiler, fikhî konuların ilk zamanlarda uygulamalı şekilde aktarılmakla beraber zamanla Hz. Peygamber ve sahâbenin sözlü, fiili ve takrîri açıklamaları çerçevesinde şifâhen mütalaa edildiğini, fakat nadir de olsa zekât, diyet ve ferâiz gibi matematiksel konuların münferid teşebbüs sonucunda veya resmi vesika olmaları hasebiyle yazıya döküldüğünü göstermektedir. Dönemin algısını göstermesi açısından birçok sahâbinin hadîs kitabetine sıcak bakmadığı, Hz. Ömer'in de hilafeti döneminde sahâbeyi hadîs kitabeti hususunda ikna edememesi ve sonrasında bu fikrinden vazgeçmiş olması önem arz etmektedir.⁶ Ayrıca kibâr-ı tâbiünden birçoğunun hadîs yazımına karşı olduğu veya hadîs yazmadığına dair bilgi notları, bu anlayışın hicrî birinci asrın sonlarına kadar devam ettiğini göstermesi açısından önemlidir.⁷

3. İLK FIKİH ESERİ KİM TARAFINDAN KALEME ALINMIŞTIR?

Hicrî ikinci asrın ilk çeyreğinden itibaren şifâhî gelenek devam etmekle beraber kitâbî geleneğe geçildiği ve bunun hicrî 140'lı yıllarda devlet tarafından da desteklendiği anlaşılmaktadır.⁸ Zira hicrî ikinci asrın başlarından itibaren rivâyetler tedvîn edilince, bir sonraki aşamada hadîslerin konulara göre tasnîf edilmesi gündeme gelmiş ve aynı dönemde farklı ilim dallarına göre ilk örnek metinler kaleme alınmıştır. Hadîs, İslam tarihi ve tefsir ilmine dair telif edilen ve günümüze ulaşan ilk eserlerin de bu dönemde telif edilmiş olması tesadüf değildir. Nitekim İslam tarihine dair elimize ulaşan ilk eser İbn İshak'ın (ö. 150/767) *Meğâzî* adlı eseri,⁹ hadîs ilmine dair tasnîf edilen ilk eser Ma'mer b. Râşid'in (ö. 153/770) *el-Câmi'* adlı eseri, tefsir ilmine dair elimize ulaşan ilk eser Mukâtil b. Süleyman'ın (ö. 150/767) *et-Tefsîrü'l-kebîr* adlı eseridir.¹⁰ Halife Mansûr'un, Mâlik'ten *Muvatta'*ı yazmasını talep etmesi de aynı yıllara (hicrî 140, 144 veya 147) denk gelmektedir (Koçinkağ: 2018a: 216-219). Ayrıca ilk hüküm içerikli metinlerinden kabul edilen, fakat günümüze ulaşmayan İbn Cüreyc'in (ö. 150/768) *Sünen*,¹¹ Evzâî'nin (ö. 157/773) *es-Sünen fi'l-fikh* ve Süfyân es-Sevrî'nin (ö. 161/777) *el-Câmi'ü'l-kebîr fi'l-fikh ve'l-ihtilâf* adlı eserleri de aynı dönemde kaleme alınmışlardır. Daha erken dönemde yazılan

⁵ İbn Abbâs'ın fetvaları Memûn döneminde yirmi cilt olarak cem edilmiştir (İbn Kayyim: 2002, II, 18). Kâdî İbn Müferric (ö. 380/990), Hasan el-Basrî'nin fetvalarını yedi cilt, Zührî'nin fetvalarını ise birkaç cilt halinde bir araya getirmiştir (Zehebî: 1993, 16: 392; Görgün: 1997, 16: 305). Zührî'nin fetvalarını ayrıca Muhammed b. Nüh'un bir araya getirdiği belirtilmektedir (İbn Kayyim: 2002, 2: 42).

⁶ A'zamî, fikhî konuları dikkate alınarak yapılan hadîs eğitiminin ilk defa İbn Abbâs tarafından başladığını ifade eder (A'zamî: 1980, 3: 336). İbn Hacer ise fikhî konularına göre tasnîfin ilk defa Şa'bî ile başladığını, onun "Hâzâ bâbun mine't-talâk cesîm" dediğini ve ilgili rivâyetleri zikrettiğini belirtir (Süyûtî: 2002, 66).

⁷ Abîde b. Amr el-Selmânî (ö. 72/691), İbrahim b. Yezid et-Teymî (ö. 92/710), Câbir b. Zeyd (ö. 93/711), İbrahim en-Nehaî (ö. 96/714), Şa'bî (ö. 103/721), A'meş (ö. 148/765), Amr b. Dînar (ö. 126/744), Dahhâk (ö. 105/723), İbn Sîrîn (ö. 110/728), Kâsım b. Muhammed (ö. 112/730) ve Ubeydullah b. Abdullah (ö. 98/716) gibi pek çok tâbiinin hadîs kitabetine karşı olduğu belirtilmiştir.

⁸ Eser telifinin gecikmesinde yazı malzemesinin de etkisi olabilir. Bilindiği üzere yazının icadından sonra yazı malzemesi, tahta, kurşun, kalay, tunç, pirinç, fildişi ve kemik gibi materyalden oluşmaktaydı. Zamanla deriden yapılan parşömen ve (Milattan önce 4000'de) Nil nehri kıyılarında yetişen papirüs bitkisi kullanıldı. Akabinde milattan sonra ikinci ve üçüncü yüzyıllarda Çin'de kâğıt malzemesi kullanılmaya başlandı ve Çin'den kaçıp Semerkant'a yerleşen insanlar veya Talas savaşı sonucunda esir olan Çinliler vasıtasıyla İslam dünyası da kâğıt malzemesiyle tanışmış oldu (Detaylı bilgi için bkz. Yıldız: 2007a, 34: 162; Yıldız: 2007b, 34: 176; Ersoy: 2001, 24, 163; A'zamî: 1993, 175, 179). Talas Savaşı'nın 133/751 yılında gerçekleştiği düşünüldüğünde neden hicrî ikinci asrın ortalarından itibaren İslam topraklarında eser telif etme geleneğinin yaygınlaştığı ve birkaç sayfalık risaleler yerine ciltler tutan hacimli eserlerin yazılmaya başlandığı daha iyi anlaşılacaktır. Ayrıca hicrî 160'lı yıllarda eğitim gören Şâfiî'nin, derslerde kâğıt yerine kemik kullanmış olması (İbn Ebî Hâtim: 2003, 20. Ayrıca bkz. El Shamsy: 2009, 217-218) hicrî ikinci asrın ikinci yarısında dahi yazı malzemesi olarak kullanılan papirüs ve kâğıdın herkes tarafından kullanılabilir olacak ucuzlukta olmadığını göstermektedir.

⁹ Siyere dair ilk eserin Musa b. Ukbe (ö. 141/758) ve İbn İshak tarafından kaleme alındığı kabul edilmektedir. Musa b. Ukbe'nin eserinden 20 civarında rivâyet Eduard Sachau tarafından 1904 yılında Almancaya tercüme edilerek basılmıştır. Modern araştırmacılardan Muhammed Bâkışş Ebû Mâlik tarafından Musa b. Ukbe'nin *Meğâzî*'si hadîs eserlerinden hareketle inşa edilmiştir. Detaylı bilgi için bkz. Öz: 2008, 203-212.

¹⁰ Mücâhid, Hasan el-Basrî ve Sa'îd b. Cübeyr gibi bazı âlimlerin Mukâtil'den önce tefsir yazdığı tabakât türü eserlerde aktarılmış olsa da bu tür açıklamalara ihtiyatla yaklaşılması gerekmektedir. Zira bu eserlerin sonradan derlenmiş olup onlara nisbet edilmesi veya mezkûr âlimin rivâyetleri olarak yorumlanması daha makul gözükmektedir. Mücâhid'e ait olduğu iddia edilen bir tefsir söz konusudur, fakat bu tefsirin, Mücâhid'in dışında pek çok âlimin tefsirle ilgili açıklamalarını ihtiva ettiği görülür, dolayısıyla onun da derleme bir eser olduğu anlaşılmaktadır. Öyle ki muhakkik, bazı sûrelerin tefsirinde Mücâhid'den hiçbir şey aktarılmadığını belirtir (Mücâhid: 1989, 176). Mukâtil'in tefsiri Kur'an'ın tamamını tefsir eden ilk eser olma özelliği taşımaktadır, fakat onun da Mukâtil tarafından telif edildiğine ihtiyatla yaklaşılması gerektiğine dair rivâyetler bulunmaktaysa da (Türker: 2006, 31: 134-136) bunun dönemin yaygın telif anlayışı olduğu söylenebilir. Zira söz konusu dönemde telif edilen fikhî eserlerinde dahi sonraki dönemlerde yaşanan âlimlerin rivâyeti veya görüşleri söz konusu olabilmektedir.

¹¹ İbnü'n-Nedîm, İbn Cüreyc'in *Sünen* adlı eserinin, sünen türü eserler gibi olduğunu, diğer bir ifadeyle rivâyetleri içeren bir eser olduğunu belirtmekte (İbnü'n-Nedîm: 1997, 278), Hatîb el-Bağdâdî de İbn Cüreyc'den yaptığı nakilde kendisi bizzat Halife Mansur'a "İbn Abbâs'ın hadîslerini topladım" dediği görülmektedir (Hatîb el-Bağdâdî: 2002, 12: 142). Kettânî, açıkça İbn Cüreyc'in eserinde âsar (merfû-mevkûf ve maktû rivâyetlerin) olduğunu, ayrıca tefsire dair İbn Abbâs'ın öğrencilerinin açıklamalarını ihtiva ettiğini vurgulamakta (Kettânî: t.y., 7-8) ve İsmail Paşa, onun hadîse dair bir eser olduğunu ifade etmektedir (İsmail Paşa: 1951, 1: 623).

bazı eserlerden bahsedilse¹² de onların küçük risalelerden, mektuplardan veya sonraki dönemlerde derlenmiş mecmualarından ibaret olduğu tahmin edilmektedir.¹³

İslam kültüründe belli konular çerçevesinde hazırlanan vesika ve mektuplar Hz. Peygamber dönemine kadar geriye götürülebilse de ilk defa konulara göre eser tasnif eden kişinin kim olduğu net şekilde bilinmemekte ve bu münasebetle pek çok isme yer verilmektedir. Nitekim “evvelu men sannafe/devvene/bevvebe” gibi ifadeler bağlamında yaygın şekilde Mekke’de İbn Cüreyc (ö. 150/768), Basra’da Rebî b. Sabîh (ö. 160/776), İbn Ebî Arûbe (ö. 157/773), Hammâd b. Seleme (ö. 167/784), Şam’da Evzâî (ö. 157/773), Kûfe’de Ebû Hanîfe (ö. 150/768) (Zehebî: 2003, 3: 776; Saymerî: 1985, 141; Bedreddîn el-Aynî: 2006, 3: 209; Sibtu İbni’l-Acemî: 1417, 2: 91), Süfyân es-Sevrî (ö. 161/777), Yahyâ b. Zâide (ö. 182/798) ve Ebû Yûsuf (ö. 182/798), Medine’de İbn Ebî Zi’b (ö. 159/775) (Kâdî İyâz: 1998, 1: 103; İbn Ferhûn: t.y., 1: 121), Abdülazîz el-Mâcişûn (ö. 164/780) ve Mâlik b. Enes (ö. 179/795) gibi âlimlerin isimlerine yer verildiği görülür. Siyer ve Meğâzi alanında daha erken tarihleri vermek de mümkündür. Zira Urve b. Zübeyr (ö. 94/713), Ebân b. Osman (ö. 105/723), Âsım b. Ömer (ö. 120/737), Şurahbîl b. Sa’d (ö. 123/740), Zührî (ö. 124/741), Abdullah b. Ebî Bekr (ö. 135/752), Musa b. Ukbe (ö. 141/758) ve İbn İshak (ö. 150/768) gibi isimlere yer verilmiştir (Öz: 2008, 115). Fakat İbn İshak tarafından telif edilen eser hariç diğerlerinin bizzat eser tasnif edip etmediği tartışmaya açıktır.

Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071), hadîslerin konularına göre tasnifini ele aldığı alt-başlıkta sahâbe ve tâbiîn döneminde, hadîslerin konulara göre tasnif ve tedvîn edilmediğini (Hatîb: t.y., 2: 280), ilk defa konulara göre eser tasnif eden kişinin İbn Cüreyc veya İbn Ebî Arûbe olduğunu, diğer âlimlerin ise onların yolunu takip ettiğini belirtir (Hatîb: t.y., 2: 280). Ahmed b. Hanbel de tasnif faaliyetini Sa’îd b. Ebî Arûbe ve İbn Cüreyc’in başlattığını (Zehebî: 1993, 6: 323), Abdürrezzak b. Hemmâm ve Süfyân es-Sevrî de ilk eser telif eden kişinin hocaları İbn Cüreyc olduğunu, Beyzâvî de yaygın kanaate göre ilk defa İbn Cüreyc’in fıkıh eseri telif ettiğini ifade eder (Hatîb: t.y., 2: 281; Koçinkağ: 2015, 398). Irâkî (ö. 806/1404) ve öğrencisi İbn Hacer (ö. 852/1448) ise aynı dönemde yaşayan âlimlerden hangisinin daha önce eserini kaleme aldığına dair net bir bilgiye sahip olmadıklarını belirtir (Süyûtî: 2002, 65).

Bazı âlimler ise ilk defa fıkıh eseri kaleme alan kişinin Ebû Hanîfe olduğunu, Mâlik’in de onun eserini dikkate alarak *Muvatta* adlı eserini tertip ettiğini iddia etmektedirler (Kettânî: t.y., 9). Mâlik’in, onun eserini dikkate alarak *Muvatta* adlı eserini tertip ettiğine dair iddiaya ihtiyatla yaklaşmakla beraber Ebû Hanîfe’nin fıkıh halkasında, öğrencilerinin meseleleri kayıt altına aldığı neredeyse kesine yakındır. Nitekim Esed b. Furât’ın (ö. 213/828) “Ebû Hanîfe’den kitaplarını rivâyet edenlerin adedi kırk kişiydi” şeklindeki sözü ve Ebû Yûsuf’un, onun fıkıh meclisinde kâtiplik görevinde bulunduğu dair bilgi aynı hususu desteklemektedir (Yahyâ: 1979, 3: 504; Bedreddîn el-Aynî: 2006, 3: 209. Sibtu İbni’l-Acemî: 1996, 2: 91). Öyleki Ebû Hanîfe’nin, kırk kişilik bir grup ashâbıyla beraber fıkıh konularını yazıyla kayıt altına aldığı, bunların dışında da bölümleri sıralamakla görevli ve tartışmaya da katılan on kişilik bir komitenin olduğu, bunların yanında ise yalnız hukukla ilgili meseleleri ezberleyen dört kişilik bir komitenin yer aldığı belirtilir (Saymerî: 1985, 74, 141; Hamidullah: 2004a, 72-73; Takiyyuddîn: 1970, 1: 170). Otuz yıl gibi uzun bir zaman dilimini kapsayan bu çalışmalarda önce ibadet, akabinde muamelât bölümünün, son olarak vasiyet ve miras konularının işlendiği ifade edilir (Hamidullah, 2004a, 71). Fakat bu mecliste ele alınan konuların, telif yöntemiyle bir araya getirildiğini söylemek pek kolay değildir ve bu işlevi muhtemelen Ebû Hanîfe’nin vefatını müteakip öğrencileri yerine getirmiştir. Nitekim Ebû Hanîfe’ye de nisbet edilen ve ondan aktarılan rivâyetleri içeren *Âsâr* adlı eserlerin konu tasnifinin farklı olması aynı hususu desteklemektedir.

Bütün bu açıklamalar, sahâbe döneminden itibaren kaleme alındığı kabul edilen diyet ve ferâiz gibi risalelerin belli konulara özgü kısa metinler olmaları dolayısıyla bu bağlamda değerlendirilmediklerini gösterir. Aksi taktirde –*Mecmû*’un müellifine nisbeti tartışmalı olması dolayısıyla bir kenara bırakılırsa-

¹² Urve b. Zübeyr’e, Şurahbîl b. Sa’d’a, Âsım b. Ömer’e, Abdullah b. Ebî Bekr’e, Ebân b. Osman’a ve Zührî’ye *Meğâzi* veya *Siyer* kitabı nisbet edilmektedir, fakat bu tür açıklamalardan hareketle ilgili eserlerin doğrudan onlar tarafından telif edildiğini söylemek pek kolay değildir. Zira erken dönemde birinin rivâyetleri, öğrencileri tarafından veya daha sonraki dönemlerde yaşayan kişiler tarafından bir eserde derlenmesi durumunda dahi mezkûr eserde bulunan rivâyetlerin kaynağı olması dolayısıyla ona nisbet edilmesi söz konusu olmaktadır.

¹³ Son dönemlerde hadîs eserlerinden cem edilerek bazı eserlerin inşa edilmeye çalışıldığı görülür. Nitekim M. A’zamî, Urve b. Zübeyr’in *Meğâzi*’sini, Muhammed Bâkışî Ebû Mâlik ise Musa b. Ukbe’nin *Meğâzi* adlı eserini hadîs eserlerinde geçen rivâyetlere dayanarak cemedip basmıştır (Urve b. Zübeyr: 1981; Musa b. Ukbe: 1994).

şuana kadar günümüze ulaşan ilk fıkıh eseri, Ebu'z-Zinâd (ö. 130/748) tarafından şerh edilen veya Zeyd'in görüşleri istikametinde telif edilen *Risâletü'l-ferâiz* olduğu söylenebilir.

4. FIKIH ESERLERİNİN ÜSLUP VE YÖNTEM AÇISINDAN TASNİFİ

Hicrî birinci asırda fikhî meselelerin nasıl ele alındığını tespit etmek pek kolay değildir. Zira -Zeyd b. Sâbit'e nisbet edilen *Ferâiz* risalesi istisna edilirse- bu dönemde kaleme alındığı iddia edilen hiçbir hüküm içerikli metin, henüz gün yüzüne çıkarılmamıştır. Fakat bilgilerin hicrî birinci asrın ortalarına kadar henüz isnad-metin formatında aktarılmadığını söylemek uzak bir ihtimal değildir. Ayrıca bu dönemde namaz ve hac gibi pek çok fikhî meselenin, rivâyetlerden bağımsız olarak uygulamalı şekilde aktarılageldiği bilinmektedir. Fakat bütün zorluklara rağmen zamanla kitaplarda kayıt altına alınan isnâd zincirlerinin bu konuya ışık tutması mümkündür. Nitekim rivâyetlerin isnâdları incelendiğinde Hz. Peygamber vefat ettiğinde henüz genç olan bazı sahâbilerin hadîs rivâyetinde ön planda oldukları görülecektir. Muksirûn olarak kabul edilen bu sahâbilerin, Hz. Peygamber'in vefatından sonra uzun bir süre yaşamış olmaları dolayısıyla zamanla rivâyet faaliyetinin yaygınlaşmaya başladığı anlaşılmaktadır. Muhtemelen Hz. Peygamber'i görmediklerinden dolayı fazlasıyla hayıflanıp ve onunla ilgili her türlü bilgiyi elde etmeye çalışan tâbiîn neslinin bunda önemli bir katkısı olmalıdır. Ardından tâbiîn neslinden; İbrahim en-Nehâî (ö. 96/714), Sa'îd b. Müseyyeb (ö. 94/713) ve Atâ b. Ebî Rebâh (ö. 114/732) gibi bölgesel fıkıh anlayışların ortaya çıkmasında belirleyici olanların da hadîs rivâyetinde ön planda oldukları müşâhede edilir. Bu da onların, fıkıh halkalarında bolca rivâyet aktardıkları ve fikhî meseleleri rivâyet merkezli ele aldıkları anlamına gelmektedir. Zira fıkıh halkalarında bolca rivâyet aktarmamış olsalardı onlara ait bunca rivâyetin, hicrî ikinci asırda ve sonrasında telif edilen eserlerde yer alması mümkün olmazdı. Ancak onların, sadece rivâyetlerle ilgilendiğini söylemek pek mümkün değildir. Zira onlara ait icthâdlar, ilgili eserlerde azımsanmayacak kadar çoktur. Dolayısıyla Kur'ân ve nebevî sünnete ek olarak sahâbe kavli ve tâbiîn fetvası da fıkıh ilminin gelişimine önemli katkıda bulunmuştur.

Hicrî ikinci asrın ortalarına doğru fıkıh ilminin, Hicaz ve Irak bölgelerinde farklı üslup ve yöntemle bir disiplin olarak ortaya çıktığı görülür. Hicâz'ın başını çektiği fıkıh anlayışında geleneksel rivâyet yönteminin takip edildiği anlaşılmaktadır. Zira dönemin en popüler kitaplarından *Muvatta* adlı eserde dahi baskın şekilde rivâyetler aktarılarak fikhî meseleler ele alınmaktadır. Bu tutumu dolayısıyla temel hadîs eserlerinde Mâlik'ten aktarılan pek çok rivâyete yer verilir. Nitekim Buhârî ve Müslim'de Ebû Hanîfe ve Şâfiî'den aktarılan hiçbir rivâyete yer verilmezken Mâlik'ten bin civarında hadis aktarılmaktadır. Bu da ehl-i hadis nezdinde hicrî ikinci asırda yaşayan mezhep imamı arasında onun ne denli özgül ağırlığa sahip olduğunu göstermektedir. Nitekim Müslim de *Sahîh* adlı eserinin mukaddimesinde ehl-i hadisin imamlarından bahsederken ilk yer verdiği isim İmâm Mâlik'tir.

Muvatta'ın incelediğimiz bölümlerinden (nevâkidü'l-vudû ve murâbaha) hareketle Mâlik (ö. 179/795), abdesti bozan hususlar bağlamında kendisine ait birkaç cümle hariç konuyu tamamen rivâyet merkezli ele alır. Fakat murâbaha gibi hakkında pek rivâyet olmayan konuları kendi yorumlarıyla vaz etse de fikhî gerekçelere neredeyse hiç yer vermez. Dolayısıyla onun, konuyla ilgili rivâyet bulunduğu rivâyet merkezli şekilde fikhî konuları ele aldığı, ancak rivâyetin bulunmadığı alt-başlıklarda kendi ifadeleriyle konulara temas etmeye çalıştığı görülür. Nitekim Mâlik'in, rivâyet merkezli şekilde fikhî konuları ele almayan Abdülazîz el-Mâcişûn'u (ö. 164/780) tenkit etmesi de aynı hususla ilgilidir (Kâdî İyâz: 1998, 1: 103; İbn Ferhûn: t.y., 1: 120-121). Zira Mâcişûn'a ait *Muvatta*'nın bir kısmı olduğu tahmin edilen ve günümüze ulaşan *Kitâbü'l-hac* adlı eserde re'y yönteminin takip edildiği görülür (Koçinkağ: 2018a, 156-168). Ancak sadece Mâlik'in bu kanaatte olduğunu iddia etmek zordur. Zira aynı dönemde yaşayan ve *Menâsik* adlı eseri günümüze ulaşan Basralı İbn Ebî Arûbe (ö. 156/773) de aynı şekilde rivâyetlerle fikhî sorulara cevaplar vermeye gayret eder (Koçinkağ: 2018a, 144-155). İzâfeten eserleri günümüze ulaşmamış olsa da Kûfeli Sevrî (ö. 161/777) *Kitâbü'l-Câmi'*, Şamlı Evzâî (ö. 157/773) ve Mekkeli İbn Cüreyc (ö. 150/768) *Kitâbü's-Sünen* adlı eserlerinde re'yden ziyade rivâyetlerle fikhî konuları ele aldıkları ve eserlerini böyle bir üslup ve yöntemle telif ettikleri fehâris ve terâcim türü eserlerde belirtilmiştir (Koçinkağ: 2018a, 178-186). Dolayısıyla hayatın neredeyse tamamını kuşatan fıkıh ilminin, hicrî ikinci asrın ortalarına kadar uygulamalı ve pratik şekilde devam etmekle beraber zamanla baskın şekilde rivâyetlerin zımında aktarılageldiği anlaşılmaktadır.

Bu dönemde rivâyet merkezli fıkıh anlayışı baskındır, fakat re'y merkezli fıkıh anlayışı, muhtemelen yeni yeni gündeme gelmiş olmasından dolayı pek kabul görmemiş ve bid'at olarak değerlendirilmiştir.

Zira hicrî ikinci asırda kaleme alınan ve günümüze ulaşan eserlerden hareketle konuyu incelediğimizde Kûfeli Süfyân es-Sevrî'ye nisbet edilen *Ferâiz*, Basralı İbn Ebî Arûbe'nin (ö. 164/780) *Menâsik*, Medinelî Mâlik'in *Muvatta*, Mısırlı İbn Vehb'in (ö. 197/813) *Câmi'* ve *Muvatta* ve Yemenli Abdurrezzâk'ın (ö. 211/826) *Musannef* adlı eserlerinin hadîs merkezli olduğu görülür. Zira *Menâsik*, *Ferâiz*, *Musannef* ve İbn Vehb'e ait *Câmi'* ve *Muvatta* adlı eserlerde, müellifin neredeyse hiçbir yorumuna yer verilmezken Mâlik'in *Muvatta* adlı eserinde bazen fikhî yorumlara temas edilmiş olsa da aktarılan rivâyetlerle konuların ele alındığı müşahede edilir. Fakat yaygın olan bu fikhî anlayışının tam karşısında Abdülazîz el-Mâcişûn'un *Kitâbü'l-Hac*, Ebû Yusuf'un (ö. 182/798) *er-Redd 'alâ siyeri'l-Evzâi* ve *İhtilâfu Ebî Hanîfe ve İbn Ebî Leylâ*, Şeybânî'nin (ö. 189/805) *Asl, el-Câmi'u's-sağîr, el-Câmi'u'l-kebîr* ve *es-Siyerü'l-kebîr* ve Muallâ b. Mansur'un (ö. 211/826) *Nevâdir*'i gibi eserler bulunmaktadır. Zira geneli Kûfe fikhî anlayışına mensup fukahâ tarafından kaleme alınan bu eserlerde, konuların temellendirilmesi bağlamında bazen hadîslere başvurulmuş olsa da re'ye dayalı fikhî anlayışı takip edilmiştir. Re'y kelimesinden kastımız, fikhî konuların rivâyetlerle değil de müellifin kendi ifadeleriyle ele alınması ve gerekçelendirilmesidir.

Hicrî üçüncü asrın başlarında kaleme alınan Şâfiî'nin (ö. 204/820) *Ümm* ve Sahnûn'un (ö. 240/854) *Müdevvene* adlı eserleri incelendiğinde onların tam olarak her iki anlayıştan hangisine dâhil oldukları pek net değildir. Dolayısıyla onların mezkûr iki anlayışın mezcine örnek teşkil eden metinler olarak kabul edilmeleri daha makuldur. Nitekim Kâdî İyâz ve İbn Haldûn gibi bazı âlimlerin, Şâfiî'nin Medine ve Kûfe ekolünü mezcettiğine dair ifadelerini de bu bağlamda değerlendirmemiz mümkündür (Kâdî İyâz: 1998, 1: 40; İbn Haldûn: 1988, 1: 566). Zira dikkatli incelendiğinde her iki eserde de fikhî meselelere yorum merkezli yer verilmesine rağmen ilgili rivâyetlerin isnâdlı şekilde aktarılmasına ihtimam gösterilmiştir. Ayrıca her iki yazarın, Hicaz fikhî anlayışına sahip iken Irak fikhîyle tanıştıktan sonra böyle bir eser kaleme aldıkları bilinen bir husustur. Nitekim *Müdevvene*'nin aslı kabul edilen *Esedîyye*'nin, Ebû Yusuf ve Şeybânî'ye uzun süre öğrencilik yapan Esed b. Furât tarafından (Koçinkağ: 2018a, 284-289), *Ümm*'ün de Irak'a göç edip Hanefî fikhîni yakından tanıdıktan sonra Şâfiî tarafından telif edildiği bilinmektedir. Fakat bu durumda re'y merkezli fikhî anlayışının, neden Irak bölgesinde ortaya çıktığı sorusu akla gelmektedir.

Re'y merkezli fikhî anlayışının Hicaz bölgesinde değil de Irak bölgesinde neşvünema bulmasının birçok nedeni olsa da nakli bilginin, Medine başta olmak üzere Hicaz bölgesinin sosyo-kültürel yapısını aksettirmiş olmasının ve Hz. Peygamber'in ve sahâbenin öncelikle bölgelerinde bilinen ve uygulanagelen hususlara değinmiş olmalarının bunda etkisi olduğu muhakkaktır. Zira sahâbe dönemini yansıtan naklî bilginin, farklı kültürlere sahip bölgelerde pek karşılığı olmayabilir. Dolayısıyla karşılık bulabilmesi için var olan naklî ve dinî bilginin, bir an önce yorumlanarak ve değerlendirilerek farklı kültürlere uyarlanması gerekir. İşte tam bu noktada Irak bölgesi akla gelmektedir. Zira Irak, çok kültürlü, çok dinli ve farklı etnik yapıya sahip bir bölge olmanın ötesinde birçok imparatorluğun hâkimiyeti altında kalmıştır. Nitekim Mürteza Bedir, konuyla ilgili şöyle demiştir:

O halde biz, fikhin bu yüzyılda İslâmî-naklî bilginin insan diline aktarılması anlamında kullanıldığını ileri sürebiliriz. İşte bu tanım, yani naklî bilginin insan diliyle yeniden formüle edilmesi, fikhîta re'yin yerini bize anlatmaktadır. Re'y, nakledilen bilginin insanların özel şartlarına uygulanması demek olup fikhîla eşanlı kullanılmaktadır (Bedir: 2004, 75).

Irak'ın, Hicaz bölgesinin aksine hukuk nosyonu olan, mevâlînin etkisinde kalan ve kelâmî/aklî tartışmaların yoğun yaşandığı bir bölge özelliği taşımasının bunda etkisi olduğu söylenebilir. Ayrıca nesiller boyu aktarılan fikhî birikimin, hukuk ilmi olarak hayatına devam edebilmesi için ifade tarzında bir değişim geçirmesi ve bir hukuk üstdili geliştirmesi kaçınılmazdır. Dolayısıyla zamanla ayet ve hadislerden elde edilen muhtevanın, hukuk diliyle ifade edilmeye başlandığı anlaşılmaktadır.

Dikkatli incelendiğinde hicrî ikinci asırda telif edilen rivâyet merkezli eserlerin, Hicaz başta olmak üzere pek çok farklı bölgede kaleme alındığı, fakat re'y merkezli fikhî eserlerinin neredeyse tamamının Hanefî geleneğe sahip fukahâ ve kendilerinden etkilenen kimseler tarafından telif edildiği görülür. Bunun tek istisnası, kelamcı yönü bulunan ve ömrünün son dönemini Irak'ta geçiren Abdülazîz el-Mâcişûn'a ait *Kitâbü'l-Hac* adlı eserdir. Fakat onun eserinde dahi fikhî gerekçelendirmeler, Ebû Hanîfe'nin ashâbının eserlerine nisbeten nadirdir.

Hicrî ikinci asrın sonlarına doğru diğer bölgelerde yaşayan fukahânın da re'y merkezli eserler telif etmeye başladığı görülür. Bunun en bariz örneği *Muvatta* ile *Müdevvene* arasındaki üslup ve yöntem farkıdır. Zira Mâlik, fikhî gerekçelere pek temas etmezken, “eraeyte” sorusuna ve konunun muhtemel bütün sonuçları hakkında yapılan farazî yorumlara karşı alerjik bir tavır içinde iken *Müdevvene* tamamen böyle bir üslup ve yöntemle kaleme alınmıştır. Bu değişimin nedeni, tarih kitaplarında aktarıldığı üzere Esed b. Furât'ın Kûfe fikhî birikiminden hareketle Mâlikî fikhîni ele almasıdır. Nitekim aktarıldığına Esed, Mısır'a geldiğinde önce İbn Vehb'e gitmiş ve “Bunlar Ebû Hanîfe'nin kitaplarıdır” demiş ve kendisinden bu sorulara Mâlik'in fikhî birikimi çerçevesinde cevap vermesini istemiştir. İbn Vehb kabul etmeyince İbn Kâsım'a gitmiş ve o da Mâlik'in birikimi çerçevesinde ilgili sorulara cevap vermiştir (Şîrâzî: 1970, 156; Kâdî İyâz: 1998, 1: 272; Zehebî, 2003, 5: 274; Zehebî: 1993, 10: 226). Nitekim bizzat kendisinden aktarıldığına göre olay şöyle cereyan etmiştir:

Gece, Iraklıların sorularını Mâlik'in düşünce yapısına uygun şekilde kundak denilen sayfa türüne yazardım ve sabah olunca onları İbn Kâsım'a sorardım. Bazen ihtilaf eder ve Mâlik'in konu hakkındaki görüşünün izdüşümünü hakkında münazara ederdik. Bazen ben onun görüşüne bazen de o benim görüşüme rücu ederdi (Kâdî İyâz: 1998, 1: 272).

Son dönemde yapılan bir çalışmada, tarih kitaplarında aktarılan bu bilginin gerçeği yansıtmadığı bağlamında *Asl* ve *Müdevvene*'de bulunan bazı sorular mukayese edilmiş ve her iki eserde yer yer aynı cümlelerin bulunduğu tespit edilmiştir (Koçinkağ: 2018a, 327). Dolayısıyla Esed'in, Hanefîlerin kitaplarında yer alan soruları Mâlikî fikhîna uygun şekilde formüle edip İbn Kâsım'a sorduğu güçlü bir olasılıktır.

Hicrî ikinci asrın sonlarına doğru Medine fikhî dâhil olmak üzere re'ye doğru ciddi bir eğilimin söz konusu olduğu, fakat mihne olayının gerçekleşmesi ve ters tepmesi sonucunda hadis ehlinin güçlenmeye başladığı görülür. Böylece tarih sahnesinde bulunan aktörlerin değişmeye başladığı ve daha önce bağımsız bir ekol olarak kabul edilmeyen muhafazakâr muhaddislerin, mihne olayından başarılı çıkmaları dolayısıyla halkın teveccühünü kazandıkları ve hicrî üçüncü asra kendi rengini vermeye başladıkları müşahede edilir.

Hicrî üçüncü asırda yaşayan Ahmed b. Hanbel'in, fikhî eserlerinin nasıl yazılması gerektiğine dair açıklamaları, konunun vuzuha kavuşturulması açısından büyük önem arz etmektedir. Zira kendisi sıkı bir gelenekçi olup yeni yöntemlere ve üsluplara karşı biridir. Öncesinde Şâfî'nin kâdim eserlerinin râvîsi olan Ahmed b. Hanbel, mihne sonrasında geçirdiği değişim sonucunda fikhî eserlerinin rivâyetlerden ibaret olması ve içinde müellifin icthadlarının ve yorumlarının yer almaması gerektiğini savunmakta ve hocası Şâfî başta olmak üzere fukahânın kendi yorumlarını eserlerine derc ettiklerinden dolayı bid'ate düştüklerini iddia etmektedir (Ahmed b. Hanbel: 1981, 437; İbn Ebî Ya'lâ: 1999, 2: 79). Nitekim onun ders notlarından teşekkül eden *Mesâil* adlı eserde şöyle denilmiştir:

Kitap yazımını hoş bulmuyorum. Ebû Hanîfe kitap vaz etti, ardından Ebû Yusuf geldi, o da kitap vaz etti. Muhammed b. Hasan geldi, o da kitap vaz etti. Bunun sonu yok. Her kim gelse bir kitap vaz ediyor. Mâlik geldi, o da kitap vaz etti, aynı şekilde Şâfî geldi [kitap vaz etti]. [Sonra] Ebû Sevr geldi. Bütün bu kitapların tasnif edilmesi bid'attır. Her kim gelse bir kitap vaz ederek Hz. Peygamber'in ve sahâbenin hadislerini terk ediyor.

Mihne sürecinin baş aktörlerinden olan Ahmed b. Hanbel'in bu ifadesi, erken dönem fikhî düşüncesinde Ehl-i hadis veya muhafazakâr âlimlerin neye karşı çıktıklarını net şekilde ortaya koymaktadır. Ahmed b. Hanbel'in vurgulamak istediği husus, eserlerde sadece hadislerin ve rivâyetlerin yer alması, Müelliflerin şahsine ait ifade ve açıklamaların ise bulunmamasıdır. Yoksa o, mutlak anlamda eser telifine karşı çıkmamış, zira kendisi de birçok eser kaleme almıştır. Ayrıca yukarıdaki paragrafta, eserini büyük oranda hadislerden derleyen Mâlik'e yer vermesinin temel nedeni eserde yer alan şahsî bazı açıklamalarıdır. Zira kendisinden aktarılan bir başka sözünde bu tür açıklamaların *Muvatta*'dan çıkarılması gerektiğini savunmuştur (İbn Receb: 1987, 1: 345).

Ahmed b. Hanbel başta olmak üzere muhafakar muhaddislerin bu düşünceleri dolayısıyla, re'iden teşekkül eden fikhî eserlerinden ziyade rivâyetlerden oluşan hadis metinleri, hicrî üçüncü asra damgasını vurmuştur. Nitekim kütüb-i sitte başta olmak üzere hadis alanındaki en önemli kaynakların bu dönemde yazılması, kelamcılara reddiye mahiyetinde Kitâbü's-sünne adında bir edebiyatın ortaya çıkması, Hanefî

ulemasından Hassâf ve Tahâvî gibi âlimlerin eserlerinde dahi bolca rivâyetlere yer verilmesi ve Şâfiî mezhebine intisab ettiği iddia edilen ve dört Muhammed olarak bilinen Mervezî, Taberî, İbn Huzeyme ve İbn Munzir'in de aynı şekilde rivâyetlerle fikhî meselelere değinmiş olması mihne sonrasında gerçekleşen anlayışın bir sonucudur. Fakat hicrî dördüncü asrın ilk çeyreğinden itibaren muhtemelen nasların bir disiplin oluşturmada kâfi gelmediğinin tekrar fark edilmesi dolayısıyla bu anlayışın gerilemeye başladığı ve pek çok dinî alanda olduğu gibi fıkıh ilminde de konuların tekrar re'y merkezli şekilde ele alındığı görülür.

Hâsılı hicrî ikinci asrın ortalarında re'y ve hadîs diyebileceğimiz iki farklı edebiyat ve fıkıh anlayışı olduğu, Ebû Hanîfe'nin re'yi, Mâlik'in ise hadîsi temsil ettiği, fakat Mâlik'in re'ye dönük bir tarafının da bulunduğu, özellikle hicrî ikinci asrın sonlarına doğru Mâlik'in birikiminin de öğrencileri vasıtasıyla re'ye doğru yakınlaştığı ve Kûfe fıkıh anlayışını yakından tanıyan Şâfiî ile beraber memzûc bir üslubun geliştiği anlaşılmaktadır. Fakat mihneyle beraber muhafazakâr muhaddisler, bir düşünce ekolü olarak ortaya çıkmaya başlamış ve dine dair bütün alanlarda rivâyet merkezli bir üslubun takip edilmesi gerektiğini savunmuşlardır. Dolayısıyla hadis eserlerinin içinde bulunan veya müstakil şekilde kaleme alınan ahkâm, sünne, tefsir ve zühd bölümleri bir anlamda ehl-i hadisin fıkıh, akâid, tefsir ve tasavvuf gibi dinî ilimlere dair bakış açılarını ve bu ilimlerin nasıl ele alınması gerektiğine dair kanaatlerini ortaya koymaktadır. Ancak mezheplerin teşekkülüyle beraber bütün mezheplerin bir anlamda re'y ehline dönüştüğü söylenebilir. Zira Hanbelî mezhebi dâhil olmak üzere bütün fıkıh okullarında, kurucu imamın fikhî birikimi sistematik şekilde vaz edildikten sonra nas gibi değerlendirilmiş, yeni meselelere bu asıllardan hareketle ulaşılmaya çalışılmış ve bazı istisnalar olmakla beraber rivâyetler, bu dönemden itibaren inşa fonksiyonu taşımadan sadece konuların delillerini ortaya koyma maksadıyla zikredilmiştir.

5. SONUÇ

Yaptığımız incelemeler sonucunda görebildiğimiz kadarıyla hicrî birinci asırda dinî bilgi, pratik hayatta uygulamalı olarak aktarılmakla beraber zamanla rivâyetlerin zımnında müzâkere edilerek aktarılagelmiştir. Fakat bu dönemde ilim kelimesi, neredeyse rivâyet bilgisiyle eşanlamlı şekilde kullanıldığından, dine dair bilgi genel olarak rivâyet formunda aktarılmıştır. Ancak Kûfe gibi farklı kültürlerle ve farklı toplumlara açık bir bölgede hicrî ikinci asrın ilk çeyreğinden itibaren fikhî birikimin insan eliyle bir daha formüle edilerek müzakere edildiği ve bunun sonucunda yazıya geçirildiği görülür. Dolayısıyla bu yöntemle kaleme alınan eserlerde konuyla ilgili muhtemel bütün sonuçlar gerekçelendirilerek tespit edilmeye çalışılır. Fakat aynı dönemde Medine'de pek çok Muvatta türü eser yazılarak, diğer bölgelerde Sünen ve Câmî türü kitaplar telif edilerek fıkıh başta olmak üzere dine dair konuların geleneğe bağlı kalınarak rivâyet formuyla aktarıldığı ve konuların neredeyse hiç gerekçelendirilmediği görülür. Zira bu tür eserlerde konular, müellife ait ifadelerle nadiren veya hiç yer verilmeden vaz edilir.

Hicrî ikinci asrın son çeyreğine girildiğinde Medine fıkıhı, uzun bir süre Şeybânî'ye öğrencilik yapan Esed b. Furât'ın gayretleriyle re'y yöntemiyle kaleme alınmaya başlar. Diğer bir ifadeyle *Muvatta*'nın üslubuna ve Mâlik'in düşüncesine aykırı olarak İbn Kâsım ve Esed'in ifadeleriyle bir daha yorumlanmaya ve gerekçelendirilmeye çalışılır. Fakat Esed, geleneğe uygun şekilde rivâyetlere yer vermediğinden Mâlikîler tarafından dahi tenkit edilir. Yine aynı dönemde Hicaz fıkıh havzasında eğitim görmüş olan Şâfiî, Kûfe fıkıh anlayışıyla tanıştıktan sonra hem Hicazlılar gibi hadislere yer vererek hem de Kûfeliler gibi fıkıh mesâilinin muhtemel bütün sonuçlarını vaz ederek ve konuları tutarlı şekilde temellendirmeye çalışarak her iki ekolü mezc etmeye çalışır.

Hicrî üçüncü asrın başlarına gelindiğinde, Kûfe'nin fikhî birikiminden etkilenerek Mâlik'in ve Şâfiî'nin birikimi de re'y merkezli ele alınmaya başlar. Fakat ardından mihnenin gerçekleşmesi ve bunun halkın tepkisine neden olması dolayısıyla muhafazakâr muhaddisler, bu olumsuz olayın re'y düşüncesinden kaynaklandığını düşünürler ve bundan ötürü İslam düşüncesinde re'ye doğru eğilim gösteren bakış açısına karşı çıkarlar. Nitekim daha önce Şâfiî'ye öğrencilik yapan Ahmed b. Hanbel, re'ye dayalı fıkıh eseri yazdıklarından dolayı Şâfiî dâhil olmak üzere neredeyse önde gelen bütün hukukçuları bid'ate düşmekle itham eder ve bu tarz fıkıh eseri yazımına karşı çıkar. Ahmed b. Hanbel'in bu dönüştürücü gücünün abartıldığı düşünülebilir. Fakat kanaatimizce kırk yaşına kadar aklî ilimlerle ilgilenen Eşarî'nin dahi kendi düşüncesini Ahmed b. Hanbel üzerinden tanımlamaya çalışması onun dönüştürücü gücünü

göstermektedir. Mihnenin bu dönüştürücü gücü sebebiyle hicrî üçüncü asırda kaleme alınan eserlerde rivâyet merkezli anlayışın daha baskın olduğu görülür.

KAYNAKÇA

- A'ZAMÎ, M. (1993). *İlk Devir Hadis Edebiyatı*. Çev. Hulusi Yavuz. İstanbul: İz Yayıncılık.
- A'ZAMÎ, M. (1980). *Dirâsât fî'l-hadîs ve târihi tedvînihâ*. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî.
- AHMED B. HANBEL (2001). *el-İlel ve ma'rifetü'r-ricâl*. (Abdullah rivâyeti). thk. Vasiyyullâh b. Muhammed). Riyâd.
- AHMED B. HANBEL (1981). *Mesâilü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*. (Abdullah rivâyeti). thk. Züheyr Şâviş. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî.
- AHMED B. YÛNUS (2000). *Târîhu İbn Yûnus*. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye.
- ARI, A. (2003). Hz. Ömer'in Ebû Mûsâ el-Eş'arî'ye Gönderdiği Mektubun Yargılama Hukuku Açısından Analizi. *İHAD*, sy. 2, 85-99.
- BEDİR, M. (2004). *Fıkıh, Mezhep ve Sünnet (Hanefî Fıkıh Teorisinde Peygamber'in Otoritesi)*. İstanbul: Ensar Neşriyat.
- BEDREDDİN EL-AYNÎ (2006). *Meğânî'l-ehyâr fî şerhi esâmî ricâli me'âni'l-âsâr*. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye.
- CÜVEYNÎ (2007). *Nihâyetü'l-matlab fî dirâyeti'l-mezheb*. thk. Abdülazîm Mahmûd Dîb. Cidde: Dâru'l-Minhâc.
- DÂRİMÎ, O. (1939). *er-Redd 'alâ Bişr el-Merîsî*. thk. M. Hâmid el-Fakî. Beyrut: Dâru'l-kutubi'l-ilmîyye.
- EBÛ YUSUF (t.y.). *el-Harâc*. thk. Tâhâ Abdürreûf. el-Mektebetü'l-Ezheriyye.
- EL SHAMSY, A. (2009). *From Tradition To Law: The Origins and Early Development of The Şafî School of Law in Ninth-Century Egypt*. Harvard University, 2009.
- ERSOY, O. (2001). "Kağıt", *DİA*, XXIV, İstanbul: TDV Yayınları.
- GÖRGÜN, T. (1997). "Hasan-ı Basrî", *DİA*, XVI, İstanbul: TDV Yayınları.
- HAMİDULLAH, M. (2004a). *İmam-ı A'zam ve Eseri*. trc. Kemal Kuşçu. İstanbul: Beyan Yayınları.
- HAMİDULLAH, M. (2004b). *Muhtasar Hadis Tarihi*. trc. Kemal Kuşçu. İstanbul: Beyan Yayınları.
- HATİB EL-BAĞDÂDÎ (t.y.). *el-Câmi' li ahlâkir'r-râvî ve âdâbi's-sâmi'*. thk. Mahmûd Tahhân. Riyad.
- HATİB EL-BAĞDÂDÎ (2002). *Târîhu Bağdâd*. thk. Beşşâr A. Marûf. Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî.
- İBN ABDİLBER (1967). *et-Temhîd limâ fî'l-Muvatta mine'l-me'ânî ve'l-isnâd*. thk. Mustafa el-Alevî ve Muhammed el-Bekrî. Mağrib: Vizâretü'l-evkâf.
- İBN EBÎ HÂTİM (2003). *Âdâbu's-Şâfî ve menâkibuh*. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye.
- İBN EBÎ YA'LÂ (1999). *Tabakâtü'l-Hanâbile*. thk. Abdurrahman b. Süleyman el-Useymîn. Mekke: el-Emânetü'l-âmme.
- İBN FERHÛN (t.y.). *ed-Dîbâcû'l-müzheb fî ma'rifeti a'yâni 'ulemâi'l-mezheb*. thk. Muhammed Ahmedî Ebû'n-Nûr. Kahire: Dâru't-türâs.
- İBN HALDÛN (1988). *et-Târîh (el-Mukaddime)*. thk. Halil Şehhade. Beyrut: Dâru'l-fikr.
- İBN HAYR EL-İŞBİLÎ (1998). *el-Fihrist*. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye.
- İBN KAYYİM (2002). *İ'lâmü'l-muvakki'in 'an rabbi'l-âlemîn*. Cidde: Dâru İbni'l-Cevzî.
- İBN RECEB EL-HANBELÎ (1987). *Şerhu 'İleli't-Tirmizî*. thk. Hemmâm Abdürrahîm. Ürdün.
- İBN ZENCÛYE (1986). *Kitabü'l-Emval*. thk. Zîb Feyyâz. Riyad: Merkezü'l-meliki'l-Faysal.

- İBNÜ'N-NEDİM (1997). *el-Fihrist*. thk. İbrahim Ramazan. Beyrut.
- İSMAİL PAŞA (1951). *Hediyyetü'l- 'ârifîn esmaü'l-müellifîn ve âsârü'l-musannifîn*. İstanbul.
- KÂDÎ İYÂZ (1998). *Tertibü'l-medârik ve takrîbu'l-mesâlik li ma'rifeti a'lâmi mezhebi Mâlik*. thk. Muhammed Sâlim. Beyrut.
- KÂTİP ÇELEBÎ (1941). *Keşfü'z-zünûn 'an asâmi'l-kütübi ve'l-funûn*. Beyrut: Dâru İhyâi't-turâsi'l-arabî.
- KETTÂNÎ, EBÛ ABDULLAH (t.y.). *er-Risâletü'l-müstetrafe li beyâni meşhûri kütübi's-sünne*. Kahire: Mektebetü'l-külliyâti'l-Ezheriyye.
- KOÇINKAĞ, M. (2015). Kâdî Beyzâvî'ye Göre İlimlerin Tasnîfi ve Munîf fî sinâ'ati't-ta'rîf/Tâ'rîfâtü'l-'ulûm Adlı Eserinin Edisyon Kritiği. *İHAD*, sy. 26, 383-404.
- KOÇINKAĞ, M. (2018a). *Erken Dönem İslam Hukuk Düşüncesinde Re'y ve Hadis*. İstanbul: Rağbet Yayınları.
- KOÇINKAĞ, M. (2018b). "Risâletü'l-ferâiz li Zeyd b. Sâbit me'a şerhihâ li-Ebî'z-Zinâd". *Tasavvur Dergisi*, 4/1, 329-353.
- KUTLUER, İ. (2000). "İlim", *DİA*, XXII, İstanbul: TDV Yayınları.
- MÂLİK B. ENES (1985). *el-Muvatta*. (Yahyâ rivâyeti). Beyrut: Dâru İhyâi't-turâsi'l-arabî.
- MÛSÂ B. UKBE (1994). *el-Meğâzî li Mûsâ b. Ukbe*. Der. Muhammed Bâkışîş Ebû Mâlik. Rabat: Câmi'atu İbn Zühr.
- MÛCÂHİD B. CEBR (1989). *Tefsîrü'l-İmâm Mücâhid b. Cebr*. thk. M. Abdüsselâm Ebu'n-Nîl. Medînetü Nasr: Dâru'l-fikri'l-İslâmî.
- MÛZENÎ, İ. (1998). *Mühtasarü'l-Müzenî fî furûi's-Şâfiyye*. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye.
- ÖZ, Ş. (2008). *İlk Siyer Kaynakları ve Müellifleri*. İstanbul: İSAR.
- ÖZEN, Ş. (1995). *İslam Hukuk Düşüncesinin Aklileşme Süreci (Başlangıçtan Hicrî IV. Asrın Ortalarına Kadar)*. İstanbul: MÛSBE.
- RİFAT F. (1986). *Sahîfetü Ali b. Ebî Tâlib*. Kahire: Dârusselem.
- SAHNÛN, A. (1994). *el-Müdevvene*, Beyrût: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye.
- SA'İD B. MANSÛR (1982). *es-Sünen*. thk. Habîburramân el-A'zamî. Hindistan: Dâru Selefiyye.
- SAYMERÎ, H. (1985). *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbihi*. Beyrut.
- SCHACHT, J. (1986). *İslam Hukukuna Giriş*. trc. Mehmed Dağ-Abdulkadir Şener. Ankara: Ankara İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- SEZGİN, F. (1991). *Târîhu turâsi'l-arabî (GAS) I*. trc. M. Fehmî Hicâzî. Riyad.
- SİBTU İBNİ'L-ACEMÎ (1996). *Künûzü'z-zeheb fî tarîhi Haleb*. Halep: Dâru'l-Kalem.
- SÛYÛTÎ, C. (2002). *Tedribü'r-râvî*. thk. M. Eymen. Kahire: Dâru'l-hadîs.
- ŞÂFÎÎ (2001). *el-Ümm*. thk. Rıfat Fevzî Abdülmuttalib. Dâru'l-Vefâ.
- ŞEYBÂNÎ (1983). *el-Hücce 'alâ ehli'l-Medîne*. thk. Seyyid Hasan el-Keylânî. y.y.: Âlemü'l-kütüb.
- ŞÎRÂZÎ, EBÛ İSHÂK (1970). *Tabakâtü'l-fukahâ/Tehzîbu İbn Manzûr*. thk. İhsan Abbâs. Beyrut: Dâru'r-Râidi'l-Arabî.
- TAHÂVÎ (1994). *Şerhu me'âni'l-âsâr*. thk. M. Zührî Neccâr ve M. Seyyid. Medine: Âlemü'l-kütüb.
- TAKİYYUDDİN B. ABDÛLKADİR (1970). *et-Tabakâtü's-seniyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*. thk. Abdülfettâh Muhammed el-Huluv. Kahire.
- TİRMİZÎ (1998). *es-Sünen/el-Câmi'u'l-kebîr*. thk. Beşşar Avvâd Marûf. Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî.

- TÜRKER, Ö. (2006). “Mukâtil b. Süleyman”, *DİA*, XXXI. İstanbul: TDV Yayınları.
- URVE B. ZÜBEYR (1981). *Meğâzî Resûlillâh*. Der. M. A‘zamî. Riyad: Mektebet-terbiyyeti'l-Arabi.
- YAHYÂ B. MA‘ÎN (1979). *Târîhu İbn Ma‘în*. (Dûrî Rivâyeti). thk. Ahmed M. Nur Seyf. Mekke.
- YILDIZ, N. (2007a). “Papirüs”, *DİA*, XXXIV. İstanbul: TDV Yayınları.
- YILDIZ, N. (2007b). “Parşömen”, *DİA*, XXXIV. İstanbul: TDV Yayınları.
- ZEHEBÎ (1993). *Siyeru a‘lâmi‘n-nübelâ*. thk. Şu‘ayb el-Arnaût. Beyrut: Müessesetu‘r-risâle.
- ZEHEBÎ (2003). *Târîhu‘l-İslâm*. thk. Beşşâr Avvâd Marûf. Beyrut: Dâru‘l-Ğarbi‘l-İslâmî.